

VI. Oficene militare

ATELIERE MILITARE ÎN DACIA ROMANĂ (106-271)

Doina Benea

În vederea confecționării și producerii echipamentului militar, a armamentului, a reparării lui, atelierele militare romane cunoscute sub numele de *fabricae* au funcționat în interiorul castrelor de legiune și în caste de trupe auxiliare. Ele au fost astfel organizate încât să asigure nevoile de moment ale legiunii.

În literatura de specialitate, lucrările lui H. von Petrikovits au avut o importanță covârșitoare în inițierea elucidării acestei probleme¹, la care s-au adăugat mereu noi contribuții care au analizat această problemă fie cu caracter general, fie la nivelul unor provincii.

Fiecare legiune avea proprii ei soldați cu calitatea de *immunes*, care lucrau în *fabricae*. Soldații care se ocupă de meșteșuguri în cadrul castrelor aveau gradul unor *principales*, cum ar fi cel de *optio* sau de *magister*, dar cu rangul unui *centurio*, fiind subordonați direct unui *praefectus castrorum*² sau *praefectus fabrum*, care răspundea de asigurarea materiei prime, dar și de nevoile materiale ale unității. Unii apar menționați în inscripții.

Pe baza izvoarelor literare și a unor inscripții, H. v. Petrikovits a stabilit existența a 33 de meserii, care se încadrează între meseriile militare; multe din acestea aparțin domeniului general de artizanat: *lapidarius*, *figlinarius* etc.³. Descoperirile arheologice au condus la identificarea unor *fabricae*, în castele mari de legiune⁴.

Pe lângă aceasta, însă, în activitatea de producere a armamentului și a echipamentului militar pentru asigurarea curentă a celor necesare armatei, a harnașamentului cabalin, armata solicita meșteșugarii din atelierele civile din *canabae*. Modul de organizare al acestor oficene era riguros stabilit în epoca imperială⁵.

Și castele auxiliare dispun de ateliere de producere a echipamentului militar, de repararea lui. Ele au fost identificate mai mult din punct de vedere arheologic. Nu există informații epigrafice despre soldații care lucrau în aceste oficene. De asemenea, nu este prea clar precizat caracterul acestor ateliere, importanța lor economică, de reparare doar sau și de producție pentru nevoile trupelor staționate în caste.

---

¹ Petrikovits 1970, p. 244-248; Idem 1974, p. 399-407; Idem 1981.

² Ibidem, p. 75-76.

³ Ibidem, p. 128, lista 5.

⁴ Petrikovits 1974, p. 399-407.

⁵ Petrikovits 1982, p.75.

De aceea, și în acest caz, trebuie să presupunem existența unor ateliere de producere a pieselor adiacente echipamentului și harnașamentului în mediul civil din *vici militares*. Ce forme de organizare au aceste ateliere, care se aflau în afara castrului, în *vici militares* sau *canabae* nu este prea bine încă precizat în literatura de specialitate.

Într-un studiu de sinteză a unor *fabricae* militare din Germania Inferior van Daele ajunge la concluzia că în aceste ateliere forța de muncă putea ajunge până la 34 de lucrători la Vindolanda de pildă⁶. Atelierele erau amplasate fie în interiorul castrului (cele mai numeroase), fie cum este cazul la Bonna în *canabae*⁷. Autorul reușește să stabilească existența a trei tipuri de *fabricae* militare aflate în castre sau nu:

1. ateliere militare instalate în construcții dispuse în formă de U, formate din încăperi mici dispuse de-a lungul unui coridor (vezi în castele de la Inchtuthil, Corstopitum, Bonn, Lambaesis etc).

2. ateliere militare instalate în edificii cu un plan rectangular sau neregulat (vezi în castele: Vindonissa, Carnuntum, Regensburg, Houstead).

3. ateliere instalate în clădiri cu un plan complex apreciate ca tipul bazar (vezi descoperirile de la Caerleon, Vetera, Lauriacum, Novaesium)⁸.

K. Dark pe de altă parte atrage atenția asupra unor ateliere aflate la distanță mai mare de un castru de legiune cum ar fi atelierul de la Holt în Wales aflat la 15 km de castru de la Chester⁹. Producția acestor ateliere era diversificată. Aici a fost descoperită o clădire cu 6 încăperi dotată cu hypocaust, un edificiu de băi separat, o construcție tip baracă pentru cca. 160 de oameni și baza de ateliere, mai multe cuptoare de ars cărămizi¹⁰.

În studiul lor de sinteză privind echipamentul roman, C. Bishop și C. N. Coulston au ajuns la concluzia că în partea de est a Imperiului Roman acesta era realizat în orașe prin atelierele lor, care au preluat aprovizionarea cu echipament și armament pentru nevoile armatei¹¹. Acest lucru a fost determinat în bună măsură de faptul că în timpul deselor campanii împotriva părților, corpurile de trupă staționau la marginea unor mari centre urbane precum: Antiochia, Edessa etc. Atelierele urbane suplineau nevoile armatei din timpul evenimentelor militare. Pe de altă parte, susțin cei doi autori în provinciile europene ale Imperiului aprovizionarea armatei se făcea prin *fabricae* proprii instalate în parte și în *canabae* sau *vici militares*. Unul din motive ar fi spațiul mare de care aveau nevoie astfel de ateliere și apoi, pericolul de

⁶ van Daele 1999, p. 130-135.

⁷ Ibidem, p. 125-129.

⁸ Ibidem, p. 129-132.

⁹ Dark 2001, p. 24

¹⁰ Ibidem, (pentru producția de materiale de construcție din ceramică).

¹¹ Bishop, Coulston 1993, p. 183-184.

incendiu care exista în permanență datorită activității lor. În caste ar fi existat doar acele ateliere de nevoie stringentă în caz de asediu opina H. von Petrikovits¹².

În mediul canabelor și al vicilor militari existau ateliere cu meșteșugari civili. Astfel de *fabricae* sunt documentate la Magdalensberg, în vici militari de la Zurzach și Aislingen¹³ etc.

În secolele II-III, producția locală din preajma castrelor era aceea care asigura în mare parte aprovizionarea curentă a trupelor cu materiale necesare. În ce măsură putem vorbi de ateliere mari centrale care au contribuit prin producerea de piese de echipament la aprovizionarea armatei nu sunt multe informații documentare în acest sens. Caracterul acestor ateliere este complex cuprinzând cele mai diferite meserii de prelucrarea metalului, dar și a altor categorii de produse de îmbrăcăminte, încălțăminte etc.

În continuare, vom aborda analiza situației din provincia Dacia atrăgând atenția asupra unor descoperiri în cadrul officinelor de prelucrare a metalului care permit o identificare ca ateliere militare.

O încercare de realizare a unui prim repertoriu de ateliere de bronzieri romani aparține lui S. Cociș¹⁴, urmată de o primă sinteză, care a analizat în detaliu toate descoperirile posibile de ateliere de bronzieri, modalitățile de identificare, cu o serie de observații asupra caracterului officinelor militare sau civile, mediului în care s-au format (castru, *canabae*, vicus militar, oraș etc.)¹⁵. Raportul asupra locului de descoperire este următorul: mediu urban: 4, rural: 2, caste: 9-10, vicus militar: 11¹⁶. După cum se observă, predomină officinele din mediul militar și cel apropiat de acesta.

Pentru atelierele de prelucrare a fierului din mediu militar nu s-a întreprins până acum un studiu în literatura de specialitate românească.

1. Ateliere militare în caste. Cercetările arheologice din Dacia sunt încă la început în acest sens. În rare cazuri a putut fi identificată o construcție tipică prin instalații, instrumente de lucru, cu o *fabrica* militară.

Nu deținem deocamdată informații arheologice despre o *fabrica* în castrul legiunii a XIII-a Gemina de la *Apulum*. În schimb, mai multe descoperiri arheologice din castrul legiunii a V-a Macedonica de la *Potaissa* argumentează prezența unui astfel de atelier. În interiorul castrului în apropierea barăcilor și „...într-o construcție de lângă *via praetoria* aproape de *porta praetoria*...” au apărut turte de fier. O lingură de fier utilizată pentru turnare a apărut în imediata apropiere a gurii de alimentare a unui *praefurnium* din principia castrului. În același timp, fragmente dintr-o *lorica*

¹² Petrikovits 1974, p. 400.

¹³ Gschwind 1997, p. 620.

¹⁴ Cociș 1994, p. 383-391.

¹⁵ Benea 2002, p. 31-53 au fost identificate 16 ateliere de prelucrare a bronzului, la care se adaugă alte 8 descoperite între timp.

¹⁶ Benea 2007, p. 35-68.

squamata, un sfeșnic din bronz, au fost descoperite într-o încăpăre din *principia* probabil depuse pentru a fi folosit materialul metalic¹⁷.

2. Acest lucru este cert până acum în castrul roman de la Buciumi din Dacia Porolissensis, unde o construcție de tip baracă avea organizat spațiul interior cu trei vetre mari, cu urme de prelucrarea metalului, iar o a patra în aceeași baracă a avut aceeași destinație. Ea a putut fi atribuită unui atelier militar¹⁸. Datarea este făcută în prima jumătate a secolului II. După tipologia lui van Daele, *fabrica* se încadrează în tipul 2.

3. O altă amenajare artizanală a fost identificată în aripa de est din *praetorium* castrului de la Cășeu (*Samum*), unde la extremitatea de sud-est, în încăperea 19 a clădirii a fost construit un cuptor de topit minereuri în vederea prelucrării. O lespede de piatră (1,00 x 0,75 x 0,10 m) forma centrul instalației¹⁹. În încăperea 20, imediat următoare a fost descoperit un bazinet de apă executat din cărămizi în parte reutilizate (2,20 x 1,10 x 0,40 m). Instalația se încadrează în faza **III c.** și a fost datată la mijlocul secolului III²⁰.

Alte posibilități de identificare ale unor ateliere militare din castele auxiliare s-au putut face doar prin descoperirea unor instrumente de lucru, piese semifinite sau rebutate și mai rar amenajări speciale de ateliere sau de instalații.

Cu câțva timp în urmă a fost realizată o sinteză amplă asupra centrelor de prelucrare a bronzului în Dacia identificate pe baza criteriilor de natură arheologică amintite mai sus.

Din cele 16 centre documentate până în anul 2002, din mediul militar sau în *vici militares* provin următoarele ateliere: *Tibiscum* în vicus militar (5 ateliere)²¹, *Potaissa* castru (1)²², Buciumi-castru (1)²³, Romita-castru (1)²⁴, Bologa-castru (1)²⁵, Feldioara -vicus militar (1)²⁶, Gilău-castru (1)²⁷, Cășeu-castru (1)²⁸, Slăveni -castru (1)²⁹, Răcari-castru sau vicus (1)³⁰, la care se adaugă descoperirile recente

¹⁷ Bărbulescu 1987, p. 144-146; Idem 1994, p. 107-109.

¹⁸ Chirilă, Gudea, Lucăcel, Pop 1972, p. 57-58, pl. 72; Benea 2002, p. 34, pl. 9.

¹⁹ Isac 2003, p. 144-145.

²⁰ Ibidem, pl. XVI/2.

²¹ Benea 2002, p. 32-33.

²² Eadem.

²³ Chirilă, Gudea, Lucăcel, Pop 1972, p. 57-58.

²⁴ Benea 2002, p. 34.

²⁵ Eadem.

²⁶ Eadem.

²⁷ Eadem p. 33-34.

²⁸ Isac 2003, p. 144-145.

²⁹ Benea 2002, p. 34.

³⁰ Eadem.

de la *Micia*-castru și vicus militar (2?)³¹, Ilișua-castru (1)³², Gherla-castru (1)³³, Copăceni-castru (1)³⁴ etc. Toate aceste oficine caracterizează o producție locală de accesorii vestimentare și de harnașament ale armatei.

4. Cercetările arheologice recente din anii 2003-2006 întreprinse în vicus-ul militar de la *MICIA* aduc un plus de informație asupra unei posibile oficine de prelucrarea bronzului cu un caracter complex³⁵. În anul 2005, în acest sector au fost dezvelite urmele unui cuptor de formă pătrată la bază, cu pereții din cărămizi de lut nears puse pe cant; este precizată lățimea de 1,50 m, cu gura de alimentare lungă de 0,60 m și lată de 0,50 m. În fața cuptorului a fost descoperită groapa de deservire³⁶. Două tipare bivalve pentru turnarea unor piese de bronz au fost descoperite lângă cuptor³⁷. În arealul utilizat al atelierului au apărut în anul 2006 și 3 gropi pline cu cenușă, chirpic și piatră, indiciu al unei activități îndelungate. Acest lucru sugerează dezafectarea la anumite intervale a instalației de topire și de încălzire a metalului. Dimensiunile cuptorului și mai ales baza pătrată sugerează mai degrabă o instalație de topire a minereului³⁸. În apropiere, a mai fost dezvelită o baracă de lemn cu o încăpere (cu dimensiunile de: 2,00 x 2,50 m) având în interior două gropi mici cu oase calcinate (?), unelte de lucru: fragmente de creuzete (unul de mari dimensiuni), un ciocan și câteva fragmente de piese de echipament militar (limbă de curea, aplică în formă de scut etc.)³⁹. Întreg spațiul atelierului a avut trei mari etape de locuire, fiecare marcată de un nivel de distrugere masivă⁴⁰, încadrându-se în răstimpul anilor 170-250/270⁴¹.

5. În același timp, se cuvine a menționa identificarea la Slăveni a unei oficine producătoare între altele, de vârfuri de suliiță din bronz tipice care au avut în Dacia, centrul de producție important⁴².

În general, atelierile militare erau dispuse de-a lungul liniilor defensive de la frontieră sau din interior. Nu am luat în discuție cele două mari centre de legiune (de la *Apulum* nu deținem informații arheologice și destul de puțin pentru *Potaissa*).

Într-un studiu publicat asupra artefactelor de bronz din Dacia, reunite într-un *corpus* la nivelul anului 2000, C. Pop menționa existența unui număr de 977 de piese de bronz de diferite tipuri, 7,67% din aceasta pentru piese de *armamentaria* și

³¹ Rădeanu, Cociș 1999-2000, p. 205-208; Petculescu, Mitar 2006, passim.

³² Gaiu 2007.

³³ Ardevan 2007, passim.

³⁴ Benea 2007 cu bibliografia.

³⁵ Petculescu, Mitar 2004

³⁶ Petculescu, Mitar 2005.

³⁷ Petculescu et alii 2006.

³⁸ Petculescu et alii 2006.

³⁹ Eidem.

⁴⁰ Eidem.

⁴¹ Petculescu et alii 2007.

⁴² Petculescu 1991, p. 35-38.

de 1,43% pentru piesele de harnașament, ceea ce era extrem de puțin din numărul total de obiecte⁴³. Dar, acest lucru reflectă în bună măsură situația descoperirilor cunoscute până atunci.

2. Ateliere militare centrale cu caracter provincial. Descoperirile arheologice nu au evidențiat până în prezent existența unor ateliere militare centrale în provincia Dacia.

Informațiile epigrafice privind existența unor oficine provinciale militare în timpul Principatului, care deserveau trupele staționate pe teritoriul unei provincii sunt extrem de rare. În epoca romană târzie însă, ele apar menționate în *Notitia Dignitatum* ca mari ateliere militare, care deserveau trupele, îndeosebi pe cele de *comitatenses*. Acest proces de centralizare a fost inițiat de către Dioclețian și s-a îmbunătățit în continuare, în timpul dinastiei constantiniene. Formarea unor astfel de ateliere centrale trebuie să fi avut o baza de pornire.

Statul roman era deținătorul resurselor minerale necesare, indispensabile procesului de prelucrare meșteșugărească, pe care le putea pune la dispoziție officinelor particulare în schimbul unui impozit sau mai bine-zis a unei taxe stabilite de fisc. În cazul în care statul era interesat de o producție anume cu caracter meșteșugăresc necesară pregătirii unei campanii militare pentru aprovizionarea armatei, atunci recurgea la un contract de *locatio conductio operis* prin care Statul în calitate de *locator* pune la dispoziție materia primă necesară prin care un *conductor* era obligat să prelucreze materie primă (piele, lână, metale etc.)⁴⁴.

P. Herz detaliază din punct de vedere juridic relația dintre Stat și officinele particulare cu care se încheia un contract (*locatio operum*), prin care angajatorul, respectiv Statul, pune la dispoziție materia primă (fierul de pildă, lemnul pentru cărbune), iar partea contractantă *conductor*; mâna de lucru necesară și unelte de bază⁴⁵.

Exemplul cel mai elocvent îl oferă un pasaj amintit de Cassius Dio, 69, 12, 2 care face referire la măsurile luate în timpul împăratului Hadrian în provincia Iudeea, privind confecționarea armamentului pe plan local pentru trupele staționate în provincie, de către meșteri indigeni. Evenimentul ar fi avut loc înaintea răscoalei lui Bar-Kochba⁴⁶.

O altă inscripție de mult cunoscută în literatura de specialitate menționează un *centurio* din legiunile a III-a Augusta și a IIII-a Flavia numit M. Ulpius Avitus trimis în Gallia, în ținutul haeduilor, pentru procurarea de *loricae*⁴⁷. Locuitorii satului

⁴³ Pop 1999-2000, p. 211-217.

⁴⁴ Behrends 1981, p. 193; Wollmann 1996, p. 33-39. Vezi și IDR, I, TabCer. D X-XII.

⁴⁵ Herz 2004, p. 17-27.

⁴⁶ Ibidem, p. 19

⁴⁷ CIL, XIII, 2828, Monceaux-le-Comte inscripția i-a fost ridicată în Gallia: M. Ulpio / Avito

Brivia Sugnuntia aflați sub comanda (conducerea) lui M. Ulpius Avitus i-au ridicat monumentul în semn de mulțumire. Cum legiunea a III-a Augusta își avea sediul la Lambaesis, iar a IIII-a Flavia la Singidunum nu apare clară ordinea în care personajul a deținut funcția de *centurio*. Posibilități de datare mai exactă a inscripției nu există în principiu⁴⁸. În cazul de față, inscripția constituie un indiciu al folosirii de către armată a atelierelor private meșteșugărești pentru aprovizionarea cu anumite tipuri de echipament speciale.

Ridicarea la putere a dinastiei Severilor după două confruntări violente cu rivalii săi: Pescennius Niger și Clodius Albinus (în anii 193-196) a impus luarea de măsuri drastice de control a Statului asupra resurselor de materii prime, de metal în primul rând, pentru a putea interveni și în producția meșteșugărească pentru satisfacerea în primul rând a nevoilor generale. Intervenția Statului în distribuirea acestora era realizată prin *conductores*, care erau angajați prin procuratorul provinciei sau al districtului minier respectiv. Selectarea lor se făcea de regulă, din rândul populației canabelor⁴⁹.

Informația epigrafică cea mai timpurie cunoscută, în acest sens provine din Italia, din anul 238, în vremea lui Maximinus Thrax⁵⁰. Nevoile de moment de atunci au determinat Senatul să treacă la organizarea apărării orașului Aquileia pentru a opri intrarea împăratului în Italia. Pentru asigurarea necesarului de arme și echipament în acest război, atelierelor de la *Mediolanum* au deținut un loc central.

Probabil, înființarea unor centre meșteșugărești urbane inițiate sau existente deja în timpul Severilor au format o rețea bine structurată menită să asigure nevoile armatei, nu numai în caz de necesitate extremă, cât și pentru nevoile curente. În asemenea ateliere mari, *fabrices* lucrau și civili alături de militari. Ele erau menite a asigura aprovizionarea trupelor de pe un teritoriu dat, având rostul unor oficine centrale. Acest sistem de oficine ale Statului a fost organizat pentru a ajuta și completa aprovizionarea armatei, care cu trecerea timpului, mai ales în secolul III, în condițiile diferitelor evenimente militare externe nu mai putea fi asigurată de fiecare castru în parte. O parte se datorează și apariției crizei de metal.

(centurioni) / leg(ionis) III Aug(ustae) / IIII Fl (aviae) / opifices loricari qui in Ae / duis consist (unt) / et vico Briviae / Sugnuntinae re /spondent quiq./ sub cura eius fu /erunt, erga ibs / os // b (ene) /m/ er (enti) pos (uerunt). Vezi discuția la Benea 1983, passim.

⁴⁸ O posibilitate de datare indirectă ar putea constitui poate campania lui Septimius Severus cu o armată formată din vexillațiile mai multor legiuni îndreptată împotriva lui Clodius Albinus. În armata de campanie a împăratului se aflau vexillații din provinciile dunărene (a VII-a Claudia, IIII-a Flavia, XIII-a Gemina, V-a Macedonica etc.), dar și din Orient. Misiunea lui M. Ulpius Avitus ca *centurio* a fost probabil temporară, de aprovizionare cu echipament a celor două corpuri de trupă.

⁴⁹ Benea 2007, p. 91-114.

⁵⁰ CIL, XIII, 6763=ILS,1188, Mogontiacum:...et missus adv (ersus) h(ostes) pp(ublicos) in re/g(ionem) Transp /ad(anam) tir (onibus) legend(is) et arm(is) fabr(ricandis) in /Me/dio(ano)... Deci, personajul a fost trimis să recruteze recruți și să fabrice arme la Mediolanum.

Anumite informații epigrafice confirmă faptul că Statul apelează la sectorul privat în momentele de criză pentru asigurarea nevoilor armatei, sau atunci când se pregătesc mari campanii militare, cum au fost mai ales cele din Orient îndreptate împotriva partilor. Pentru aceste evenimente militare, pregătirile au prevăzut și existența unor centre dispuse în apropierea locurilor de staționare ale unităților formate din diferite corpuri de trupă, care să poată asigura nevoile armatei de echipament și armament. Aceste măsuri trebuiau să suplinească lipsa atelierelor de tip *fabricae* din castelele legiunilor și ale trupelor auxiliare. Atelierele organizate cu caracter temporar în secolul III mai ales, au devenit cu timpul oficine permanente militare pentru producerea armamentului.

Măsurile de centralizare impuse odată cu instaurarea Dominatului de către Dioclețian au condus la apariția unor mari oficine militare aparținând Statului, precum erau cele în: *Damasc, Antiochia, Edessa, Irenopolis, Caesarea* din Siria dispuse în preajma râului Eufrat aproape de câmpul de luptă⁵¹. Ele sunt amintite în epoca romană târzie de către *Notitia Dignitatum* având un număr impresionant de până la 150-200 lucrători⁵².

În nordul Peninsulei Balcanice sunt amintite alte mari centre ale statului precum cele de la: *Hadrianopolis, Marcianopolis, Ratiaria, Naissus, Horreum Margi*, care trebuiau să asigure necesarul de echipament pentru trupe⁵³. Ele erau amplasate în mari centre urbane.

În unele orașe din vestul Imperiului, centrul orașelor cu *basilicae* devin în secolul IV centre artisanale de mari proporții de prelucrarea metalului, mai ales de reutilizare a deșeurilor metalifere⁵⁴. Acest lucru nu este întâmplător, întrucât formarea armatelor de campanie pentru campaniile spre Orient porneau din acest spațiu al provinciilor balcanice. În acest context, a putut avea loc și formarea unor centre manufacturiere pentru nevoile armatei aparținând Statului. Se poate deduce chiar, că aceste ateliere din epoca romană târzie existau în centre militare cu importante unități *comitatenses* pe de o parte⁵⁵.

Începuturile acestui sistem centralizat de ateliere ale Statului era mult mai vechi, el primind un contur mai precis începând cu dinastia Severilor, s-a dezvoltat ajungând să dețină un loc important în structura Imperiului în epoca Dominatului.

Într-o altă inscripție descoperită în Britannia⁵⁶ apare amintit un *faber* ale legiunii a XX-a Valeria Victrix, Iulius Vitalis, ceea ce denotă prezența unui atelier

⁵¹ Herz 2004, p. 21.

⁵² Not. Dig, Or. XI; Dark 2001, p. 25 cu bibliografia problemei.

⁵³ Not. Dig, Or XI, 34, p. 37-39.

⁵⁴ Dark 2001, p. 26.

⁵⁵ Herz 2004, p. 20

⁵⁶ RIB 156=CIL,VII;49, Bath: IULIUS VITALIS fabricie(n) sis leg(ionis). XX. V(aleriae). V(ictrics), stipendiorum IX an(n)or(um), natione Belga, ex col(l)egio. fabrice(nsium) elatus.h.s.e.

militar de mare anvergură. Datarea inscripției însă nu este certă, în afara cadrului larg al epocii Principatului⁵⁷. Alte informații nu prea se cunosc.

Pentru provincia Dacia nu deținem informații documentare arheologice asupra unor *fabricae* militare⁵⁸.

În schimb, la *Apulum* este cunoscută de mult în literatura de specialitate o inscripție⁵⁹ dedicată lui Mithras cu următorul conținut: *S(oli). I(nvictae). M(ithrae). Turranius. Marcellinus. et Ant(onius). Senecio. Iunior. conductores. armament (arii) posuerunt.*

Inscripția menționează existența a doi *conductores armamentarii* la *Apulum*. Este un caz singular, deocamdată în Imperiu. S-a presupus, că funcția lui Turranius Marcellinus și a lui Antonius Senecio Iunior de *conductores* înseamnă că erau angajați ca arendași ai atelierului (atelierelor) pentru confecționarea și repararea armamentului și echipamentului pentru trupele din Dacia⁶⁰.

Vasile Christescu în a sa Istorie economică adoptă interpretarea lui M. Rostovtzeff potrivit căreia, cei doi ar fi mai de grabă *redemptores* adică au luat în antrepriză fabricarea și repararea armelor militare⁶¹.

Credem însă, că sensul este diferit, la fel ca și în cazul unor alte domenii administrate din provincia Dacia, de către *conductores*. M. Macrea opina că întrucât nu există o referire expresă la legiunea a XIII-a Gemina, care ar indica un caracter oficial al Statului, trebuie presupus că cei doi *conductores* aveau atelierelor lor proprii⁶².

Judecând după modul în care a fost gestionată activitatea unor *conductores* din Dacia trebuie să avem în vedere caracterul oficial al funcției lor, dependent direct de fiscal imperial.

În opinia noastră inscripția constituie dovada existenței în capitala Daciei a unui atelier central de confecționare a armamentului pentru întreaga provincie. Nu există elemente de datare precisă. Prin analogie, am putea presupune contemporaneitatea lor cu funcția de *conductores salinarum* constatată în timpul lui Septimius Severus și cu cea de *conductores ferrariarum* din timpul lui Caracalla⁶³.

Desigur, Dacia a fost o provincie militară, greu încercată în timpul războaielor cu dacii în timpul lui Antoninus Pius, apoi în timpul celor marcomanice și ale altor

⁵⁷ Herz 2004, p. 20.

⁵⁸ Probabil că se cuvine a fi reluată discuția asupra officinelor de materiale de construcție ale legiunii a XIII-a Gemina de la *Apulum*, unde pe o șampilă comună este menționat numele unității urmat de regulă de un antroponim, care poate reprezenta tocmai o officină din canabae care luca sub conducerea armatei. Există indicii clare în acest sens. Vezi Benea D., *Despre organizarea cărămidăriei Legiunii a XIII-a Gemina* (ms.)

⁵⁹ CIL, III, 1121=IDR, III, 5, 285.

⁶⁰ Macrea 1969, p. 306.

⁶¹ Christescu 2004, p. 71.

⁶² Ibidem.

⁶³ vezi Macrea 1969, p.304-306; Benea 2007, p. 91-114.

neamuri în timpul lui Marcus Aurelius și Commodus, apoi Caracalla etc. Rațiunea organizării unei astfel de oficine la *Apulum* își găsește justificarea. Nu vedem în acest sens Dacia ca o excepție în prezența unei astfel de oficine, ci deocamdată doar o primă confirmare concretă a existenței acestui sistem de ateliere ale Statului în timpul Principatului. Arheologic nu deținem informații privind o astfel de oficină.

Un alt document epigrafic, care s-ar putea lega de existența unor ateliere militare centrale este o inscripție funerară a lui Iulius Herculanus⁶⁴ *decurio* al unei *schola fabrum* de la *Drobeta*, în familia căruia sunt documentați un membru care a deținut calitatea de *imaginifer scholae fabrum*: Iulius Marcianus, un altul Aurelius Iulius, care era și *miles* în *cohors I Sagittariorum* și *imaginifer* în această unitate, iar un al treilea, Iulius Marcellinus care a fost *vexillarius* al aceleiași *scholae*. Încă în anul 1929, V. Christescu presupunea că această familie era formată de *fabri* militari⁶⁵.

Inscripția a fost republicată de mai multe ori, ultima interpretare a epigrafei a fost făcută de R. Ardevan care susține că dimpotrivă toți membrii acestei familii erau civili și că ceea ce a putut deruta este organizarea cvasi militară a colegiilor de *fabri*.

În opinia noastră, suntem înclinați a da dreptate părerii lui V. Christescu. Familia lui Iulius Herculanus a făcut parte dintr-o *schola* de *fabri*, și nu dintr-un colegiu al meșteșugarilor. Menționarea expresă a unei *scholae* ca modalitate de organizare sugerează apartenența de armată, unde organizarea lor a fost permisă odată cu domnia lui Septimius Severus. Chiar dacă în inscripție se face mențiunea directă doar pentru un singur militar între aceștia, iar restul erau civili, acest lucru este dovada clară a participării și civililor în aceste ateliere militare. Datarea monumentului apare astfel în epoca de după domnia Severilor, datare argumentată și de R. Ardevan⁶⁶.

Această interpretare sugerează posibilitatea ca o a doua oficină militară centrală să fi existat la *Drobeta*, rostul ei oferind posibilități multiple de aprovizionare a armatei nu numai din Dacia, dar mai ales a centrelor militare de la sud de Dunăre din Moesia Superior și Moesia Inferior aflate de-a lungul Dunării.

Concluzii. Organizarea aprovizionării armatei și dotarea ei cu cele necesare s-a făcut ca în orice altă provincie a Imperiului, parțial în fiecare castru pentru repararea echipamentului și a armamentului, iar în atelierele aflate în *vici militares* și *canabae*

⁶⁴ IDR, II, 135: D.M:/ Iul(ius) Herculanus / dec(urio) sc(h)ol(ae) fabr(um) i<i>mag(inifer) / vix(it) ann(is) LXXX, Iul(ia) Viv/enia coniux Iul(ius) / Marcianus fil(ius) im<ag(inifer) sc(h)ol(ae) fab(rum) vix(it) ann (is) XXVII, Aur (elius) Iuli / us mil(es) c(o)h(ortis) I sag(ittariorum) im<ag(inifer) vix(it) ann(nis) XXX, Iul (ius) / Marcellinus fil (ius) / vexil(larius) sc(h)olae fabr(um) vix(it) / XXV. Iul(ia) Ma/rcia fil(ia) an(nis) XIII. Iul(ia) Er/aclia fil (ia) vix(it) an(nis) VIII. Iul(ia) Marcel(l)ina nep(os) vix(it) an(nis) IIII. Viv/enia mater se viva f(ecit). V. Christescu 1929, p. 2-5, era de părere că textul este identic cu inscripția de la *Apulum*, CIL 1215=IDR,III, 5, 6, fiind o copie incompletă a ei. Vezi și părerea lui R. Ardevan în acest sens (Ardevan 1997-1998, p. 247-252).

⁶⁵ Christescu 1929, p. 2-5.

⁶⁶ vezi Ardevan 1997-1998, p. 247-252.

producerea unor accesorii de echipament militar. Prin descoperiri arheologice au fost identificate o officină mare provincială în castrul de la Buciumi, pentru Dacia Porolissensis, o altă în vicus-ul militar de la *Micia* pentru Dacia Superior și alte câteva cu importanță locală la *Tibiscum*, Bumbesti, Cășei etc. Doar în centrul castrului de legiune de la *Potaissa* și în *canabae* avem indicii arheologice în acest sens.

La *Apulum* a existat, judecând după inscripția dedicată de cei doi *conductores armamentarii*, un atelier militar central care asigură probabil nevoile de echipament și armament ale trupelor din provincie. Este prima informație concretă în acest sens din Imperiu, deocamdată. Un altul a putut exista la *Drobeta*.

Este evident că odată cu epoca Severilor, politica de centralizare a Statului a primit forme mult mai riguroase, pe care cel puțin pentru Dacia nu avem încă posibilitatea de a le înțelege și sesiza în toată complexitatea lor.

În același timp, trebuie făcută observația că odată cu a doua jumătate a secolului III, în anumite castru apar o serie de construcții care nu mai respectă organizarea interioară din epoca anterioară, iar în multe cazuri apar amenajări cu caracter meșteșugăresc, cuptoare de încălzire a metalului sau chiar reducere (vezi: *Porolissum* castru de pe Pomet, Cășei, și chiar *Potaissa* etc.), ceea ce demonstrează adaptări la noile cerințe necesare ale trupelor staționate în castru respective, ca să nu spunem dificultăți mari de organizare a producției de armament și echipament. Implicite, ele sunt indicii ale slăbirii sistemului de organizare a producției militare la nivelul castrului cu urmări probabil pe plan provincial.

BIBLIOGRAFIE

Ardevan 1997/1998	Ardevan R., <i>Observații asupra unei familii de fabri de la Drobeta, Sargetia</i> , 27/1, p. 247-252.
Ardevan 2007	Ardevan R., <i>Un creuzet roman de la Gherla</i> , Studia In Honorem Dr. Florea Costea, Brașov, p. 350-356.
Bărbulescu 1987	Bărbulescu M., <i>Legiunea a V-a Macedonica</i> , Cluj-Napoca.
Bărbulescu 1994	Bărbulescu M., <i>Potaissa. Studiu monografic</i> , Cluj-Napoca.
Behrends 1981	Behrends O., <i>Die Rechtsformen des römischen Handwerks in Die Handwerk in vor-und frühgeschichtlicher Zeit</i> , Göttingen, I, p. 141-203
Benea 1983	Benea D., <i>Din Istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunile a VII-a Claudia și a III-a Flavia Felix</i> , Cluj-Napoca .
Benea 2002	Benea D., <i>Römische Werkstätten in Dakien (I) (mit Bezugnahme auf die herstellung von Schmuckstücken und militärische Ausrüstungsgegenstände aus Bronze)</i> , Zwischen Rom und Barbaricum, Festschrift für Titus Kolnik zum 70. Geburtstag, Nitra, p. 31-54.

- Benea 2007 Benea, D., *Cu privire la organizarea exploatării sării în Dacia Romană*, Meșteșuguri și artizani în Dacia Romană, Timișoara, BHAUT, 8, p. 91-114.
- Benea 2007a Benea D., *Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia*, în Meșteșuguri și artizani în Dacia Romană, Timișoara, 2007, BHAUT, 8, p. 35-68.
- Bishop, Coulston 1993 Bishop C., Coulston C.N., *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, London.
- Chirilă, Gudea, Lucăcel, Pop 1972 Chirilă E., Gudea N., Lucăcel V., Pop C., *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj.
- Cociș 1994 Cociș S. *Ateliere de bronzieri în Dacia Romană*, ActaMN, 32/1, p. 383-391.
- Christescu 1929 Christescu V., *Câteva observații asupra unei inscripții romane de la Drobeta*, Pitești, p. 2-5 ...
- Christescu 2004 Christescu V., *Istoria economică a Daciei Romane*, (ediție îngrijită de Cl. Christescu și C.C. Petolescu), Ars Docendi.
- van Daele 1999 van Daele B., *The military fabricae in Germania Inferior from Augustus to A.D. 260/270*, JRMES, 10, p.125-136.
- Dark 2001 Dark K., *Proto-industrialization and the Economy of the Roman Empire, L'artisanat romain: évolutions, continuités et ruptures (Italie et provinces occidentales)*, Actes du 2e colloque d'Erpeldange, 26-28 octobre 2001, p.19-30.
- Dolenz et ali 1995 Dolenz H., Flügel C., Öllerer C., *Militaria aus einer Fabrica auf dem Magdalensberg (Kärnten)*, Provinzialrömische Forschungen. Festschrift f. G. Ulbert zum 65 Geburtstag, p.51-80.
- Gaiu 2007 Gaiu C., *Bronzuri emailate din castrul roman de la Ilișua*, comunicare prezentată la Sesiunea Muzeului Unirii Unitate, continuitate și independență în istoria poporului român, Alba Iulia 23-24 noiembrie 2007.
- Gschwind 1997 Gschwind M., *Bronzegiesser am raetischen Limes. Zur Versorgung mittelkaiserzeitlicher Auxiliareinheiten mit militärischen Ausrüstungsgegenständen*, Germania, 75/2, p. 607-638.
- Herz 2004 Herz P., *Der römische Staat und die Wirtschaft. Staatliche Eingriffe in das Wirtschaftsleben (Kontrolle von Ressourcen)*, în Artisanat et économie romaine: Italie et provinces occidentales de l' Empire. Actes du 3e Colloque International d' Erpeldange (Lux.) sur l'artisanat roman 14-16 octombrie 2004, p. 17-29.
- Isac 2003 Isac D., *Castrul roman de la SAMUM-Cășeu/ The Roman Auxiliary fort Samum-Cășeu*, Cluj-Napoca.
- Macrea 1969 Macrea M., *Viața în Dacia Romană*, București
- Petculescu 1991 Petculescu L., *Bronze spearheads and spear butts from Dacia*, Journal of Roman military Equipment Studies, 2, 1991, p. 35-58
- Petculescu, Mitar 2004 Petculescu L., Mitar C., *Vețel (Micia)*, CCA, www.cimec .ro

- Petculescu, Mitar 2005 Petculescu L., Mitar C., *Veșel (Micia)*, CCA, www.cimec.ro
- Petculescu, Mitar 2006 Petculescu L., Mitar C., Barbu M., *Veșel (Micia)*, CCA, www.cimec.ro
- Petculescu, Mitar 2007 Petculescu L., Mitar C., Barbu M., Dumitrescu I., Ștefănescu A., *Veșel (Micia)*, CCA, www.cimec.ro
- Petrikovits 1970 Petrikovits v. H., *Die Spezialgebäude römischer Lager*, Legio VII Gemina (Leon 1970), p. 244-248.
- Petrikovits 1974 Petrikovits v.H., *Militärische Fabricae der Römer*, D.M. Pippidi (Hrsg.) Actes du IXe Congrès International d'Études sur les frontières Romaines. Mamaia, 6-13 septembre 1972 (București, Köln, Wien 1974), p. 399-407.
- Petrikovits 1974a Petrikovits v. H., *Römisches Militärhandwerk archäologische Forschungen der letzten Jahre*, Anzeiger der Osterr.Akademie derWiss. Philosophisch-Historische Klasse, 111, 1, p. 1-20.
- Petrikovits 1975 Petrikovits v. H., *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*, Abhand. Rhein.Wesrfäl.Akad. Wiss. 56, Opladen, p. 89-96.
- Petrikovits 1981 Petrikovits v. H., *Die Spezialisierung des römischen Handwerks (I)*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Das Handwerk in Vor-und Frugeschichtliche Zeit, 1, Göttingen, p. 63-129.
- Petrikovits 1981a Petrikovits v. H., *Die Spezialisierung des römischen Handwerks (II)*, ZPE, 43, p. 285-306.
- Pop 1999-2000 Pop C., *Corpus al bronzurilor din Dacia Romană. Categoriile de piese*, Sargetia, 28-29/1, p. 211-217.
- Rădeanu, Cociș 1999-2000 Rădeanu V., Cociș S., *Un nou atelier de fibule din Dacia Romană: Micia*, Sargetia, 28-29/1, p. 205-208.
- Sarnowski 1985 Sarnowski T., *Bronzefunde aus dem Stabsgebäude in Novae und Almetalldepots in den römischen Kastellen und Legionslagern*, Germania, 63, 2, p. 521-534.